

e-ISSN: 1694-867X

№1(6)/2025, 81-86

УДК: 902.2(575.2/.3)

DOI: [10.52754/1694867X_2025_1\(6\)_6](https://doi.org/10.52754/1694867X_2025_1(6)_6)

**ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН ТҮШТҮК-БАТЫШ ЧӨЛКӨМҮНДӨГҮ "ЭЛДЕРДИН
УЛУУ КӨЧҮ" ДООРУНА ТААНДЫК АРХЕОЛОГИЯЛЫК ЭСТЕЛИКТЕР**

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ЭПОХИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ В
ЮГО-ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ**

**ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE GREAT MIGRATION PERIOD IN THE
SOUTHWESTERN REGION OF THE FERGANA VALLEY**

Куттубек Орунбай уулу

Куттубек Орунбай уулу

Kuttubek Orunbai uulu

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

korunbai@oshsu.kg

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ЭПОХИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ В ЮГО-ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Аннотация

В статье рассматриваются археологические памятники периода Великого переселения народов, расположенные между реками Сох и Исфара в Ферганской долине. Анализируется история изучения региона, начиная с царской России и заканчивая современными исследованиями. Особое внимание уделяется курганным захоронениям, их типологии, погребальному обряду и инвентарю. Подчеркивается значение этих памятников для понимания культурных связей региона с другими территориями Центральной Азии, а также с Китаем, Ираном, Византией и Согдианой в эпоху Великого шелкового пути.

Ключевые слова: Ферганская долина, Сох, Исфара, археология, Великое переселение народов, курганы, погребальный обряд, Великий шелковый путь, Центральная Азия

ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН ТҮШТҮК-БАТЫШ ЧӨЛКӨМҮНДӨГҮ "ЭЛДЕРДИН УЛУУ КӨЧҮ" ДООРУНА ТААНДЫК АРХЕОЛОГИЯЛЫК ЭСТЕЛИКТЕР

ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE GREAT MIGRATION PERIOD IN THE SOUTHWESTERN REGION OF THE FERGANA VALLEY

Аннотация

Макалада Фергана өрөөнүндөгү Сох жана Исфара дарыяларынын аралыгында жайгашкан Элдердин улуу көчүү дооруна таандык археологиялык эстеликтер каралат. Падышалык Россиядан баштап азыркы заманга чейинки аймакты изилдөө тарыхына анализ жүргүзүлөт. Дөбө мүрзөлөргө, алардын типологиясына, көмүү каада-салтына жана буюмдарына өзгөчө көңүл бурулат. Бул эстеликтердин аймактын Борбордук Азиянын башка аймактары, ошондой эле Улуу Жибек жолу доорундагы Кытай, Иран, Византия жана Согдиана менен болгон маданий байланыштарын түшүнүүдөгү мааниси баса белгиленет.

Abstract

This article examines the archaeological monuments of the Great Migration Period located between the Sokh and Isfara rivers in the Fergana Valley. The history of the region's study, from Tsarist Russia to modern research, is analyzed. Particular attention is paid to burial mounds, their typology, burial rites, and inventory. The significance of these monuments for understanding the cultural ties of the region with other territories of Central Asia, as well as with China, Iran, Byzantium, and Sogdiana during the Great Silk Road era is emphasized.

Ачык сөздөр: Фергана өрөөнү, Сох, Исфара, археология, Элдердин улуу көчүүсү, дөбө мүрзөлөр, көмүү каада-салты, Улуу Жибек жолу, Борбордук Азия

Keywords: Fergana Valley, Sokh, Isfara, archaeology, Great Migration Period, burial mounds, burial rites, Great Silk Road, Central Asia

Киришүү. Отурукташкан дыйканчылык менен көчмөн мал чарбачылыгынын кесилишинде жайгашкан Фергана өрөөнү уникалдуу археологиялык аймак болуп саналат. Өрөөндүн батыш бөлүгү, Алай кырка тоосу Түркстан кырка тоосуна өткөн жер, Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстандын ортосундагы табигый чек ара болуп саналат. Бул жерде, Сох жана Исфара дарыяларынын аралыгында, Элдердин улуу көчүү доорундагы элдердин маданиятын чагылдырган көрүстөн эстеликтери бар оазис жайгашкан.

Аймакка кызыгуу падышалык Россиянын убагында эле пайда болгон, ошондо окумуштуу-натуралисттер Орто Азияны изилдей башташкан. Түркстан генерал-губернатору К.П.Кауфман тарабынан уюштурулган биринчи илимий экспедициялар Фергана өрөөнүнүн археологиялык эстеликтерин изилдөөнүн башталышын койгон. Советтик мезгилде аймактын археологиялык эстеликтерин изилдөө системалаштырылган, бул олуттуу илимий натыйжаларга жетишүүгө мүмкүндүк берген.

Бирок, эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында бул багыттагы изилдөөлөр дээрлик токтоп калган, бул бир катар археологиялык объекттердин деградациясына жана жоголушуна алып келген. Акыркы жылдары гана илимий-изилдөө экспедицияларынын кайра жанданышы жана аймактын археологиялык мурасын изилдөө боюнча иштердин активдешүүсү байкалууда.

Негизги бөлүк. Узундугу 124 км болгон Сох дарыясы Алай кырка тоосунда деңиз деңгээлинен 3000 м бийиктикте жайгашкан Коргон айылында Ак-Терек жана Кожо-Ачкан дарыяларынын кошулушунан пайда болот. Бул дарыяга параллель, 130 км аралыкта Исфара дарыясы агат. Бул эки дарыянын аралыгында Элдердин улуу көчүү доорундагы элдердин маданиятын чагылдырган көрүстөн эстеликтери бар оазис жайгашкан.

Аймакты биринчи изилдеген окумуштуу А.П. Федченко болгон, ал 1871-жылы Сох дарыясынын агымын изилдеп, анын 20 куймасын картага түшүргөн. Ал Тарак, Мача, Ак Тарак, Нов Жайлак, Итыш Коль, Топхана, Шудман, Чаканда, Шиканда, Зардалы, Олиш, Омирзон, Люгман, Дашти Калап, Жау Пая, Равуть, Палал, Кыштут, Кан жана Кожо Чуць сыяктуу бул куймалардын башаты Алай-Түркстан кырка тоосунун мөңгүлөрүндө жайгашкан деп эсептеген. А.П. Федченко ошондой эле Карабулак жана Бужум сыяктуу бир нече кыргыз кыштактарында болуп, бул райондордун флорасы жана фаунасы жөнүндө маалыматтарды чогулткан (А.П. Федченко, б. 83-85).

1880-жылы А.И. Вилькинс Исфара районундагы үңкүрлөрдү изилдеген. Ал И.В. Мушкетовго Самаркандек (Самаркандык) аймагындагы Кан жана Гут (Барса Кельмес) күмүш казылган үңкүр шахтасы жөнүндө айтып бергенден кийин, үңкүрдү биринчи изилдөөлөр башталган. 1896-жылы археологдор М.С. Андреев жана Н.Г. Малицкий Түркстан археология сүйүүчүлөр ийриминин тапшырмасы боюнча изилдөөлөрдү башташкан. Изилдөөлөрдүн туруксуз мүнөзүнөн улам көпчүлүк маалыматтар жарыяланган эмес.

1934-жылы Б.А. Латынин жетектеген ГАИМК «Фергана» экспедициясы биринчи жолу Исфаранын жанындагы Гор жана Муг эстелигинен каптал кире бериштүү дөбөлөрдү казып баштаган. Бул казууларды ошол эле экспедициянын мүчөсү Т.Г. Оболдуева уланткан (Литвинский, б. 12). 1939-1941-жылдары Ферганада ири каналдардын курулушуна байланыштуу археологиялык эстеликтерди масштабдуу изилдөөлөр башталган. Археолог М.Е. Массон узундугу 350 км болгон И.В. Сталин атындагы Чоң Фергана каналынын курулушун көзөмөлдөө боюнча экспедицияны жетектеген. Түштүк Фергана каналынын

террасасындагы археологиялык эстеликтерди В.Д. Жуков, ал эми Түндүк Фергана каналындагы археологиялык объекттерди Т.Г. Оболдуева изилдеген (Заднепровский, б. 3-4).

1954-жылы Ош облустук тарыхый-край таануу музейи Я.Р. Винниктин жетекчилиги астында «Кыргыз комплекстүү экспедициясын» уюштурган. Археологиялык чалгындоолордун натыйжасында Баткен жана Лейлек райондорунда Кара-Булак көрүстөнүнөн 11 дөбө казылган. Бул Кара-Булак көрүстөнүнүн дөбөлөрү үч түргө бөлүнөт:

1) Түндүк бөлүгүндөгү топурактан үйүлгөн дөбөлөр;

2) Борбордук бөлүгүндөгү шагыл менен кумдан үйүлүп, айланасы таштар менен курчалган дөбөлөр;

3) Түштүк бөлүгүндөгү тегерек жана тик бурчтуу тосмолору бар дөбөлөр (Баруздин, б. 57-59).

Кара-Булак маданияты Исфарага чейинки аймакты камтыйт. Сох жана Исфара дарыяларынын аралыгы Элдердин улуу көчүү доорунун ири археологиялык эстелиги болуп саналат. Бул райондордо жалпысынан 500гө жакын дөбө изилденген. Алардын көпчүлүгү каптал кире бериштүү типке, бир бөлүгү жер чуңкурларына жана аз сандагысы катакомба тибине кирет. Көмүүнүн үч түрүнүн болушу ар кандай элдердин аралашуусунан кабар берет. Көмүү каада-салтынын жана буюмдарынын ар түрдүүлүгүнө карабастан, бардык эстеликтер башка райондордун эстеликтеринен айырмалап турган жалпы белгилерге ээ болуп саналат.

Кара-Булак көрүстөнүндө жалпысынан 900дөн ашык дөбө бар, бирок анын 1/5 бөлүгү гана казылган. Дөбөлөрдүн көпчүлүгү каптал кире бериштүү типте, анда маркумдар жыгач табыттарга, тактайларга же жыгач устундарга коюлган.

Баткен райондук борбору менен Бужум айылынын ортосунда жайгашкан Тураташ көрүстөнү дагы бир маанилүү археологиялык эстелик болуп саналат. Бул жерде 25 гектар аянтты ээлеген 1500гө жакын дөбө бар. Эки экспедициянын натыйжасында 42 дөбө казылган (Баруздин, б. 9, 48, 49).

Тураташ дөбөлөрү негизинен катакомба же каптал кире бериштүү типке кирет. Кийинчерээк дөбөлөрдө тик бурчтуу же сүйрү чуңкурлар пайда боло баштаган. Дөбөлөрдүн терендиги 3,5 метрге жетет, кээ бир дөбөлөрдө көмүлгөнгө жетүү үчүн 2-4 тепкич колдонулган. Каптал кире бериштер көбүнчө таштар, чийки кирпич же гувалак менен жабылган. Тураташ дөбөлөрүнүн көмүү каада-салты ар түрдүү аналогиялар менен мүнөздөлөт. Мисалы, батыш жана чыгыш бөлүктөрүндөгү дөбөлөр Бухара оазисинин, Төмөнкү Волга боюнун жана Баткендин дөбөлөрүнө окшош. Кире бериши түштүк-чыгышка жана түндүк-батышка багытталган каптал кире бериштүү дөбөлөр чийки кирпич менен жабылган. Мындай эстеликтер Бухара оазисинде жана Исфара районунда кездешет.

Көмүлгөн сөөктөр негизинен чалкасынан, буттары сунулуп, башы түштүк-чыгышка же түштүккө каратылып жатат. Кээ бир учурларда маркумдардын буттары бүгүлүп коюлган. Бирок, Тураташ көрүстөнүнүн 36-дөбөсүндө көмүү каада-салты башкача. Сөөк капталынан, бир аз бүгүлүп, башы чыгышка каратылып жатат. Бирок сөөк менен бирге табылган буюмдар башка эстеликтерге окшош. Буюмдардын арасында диск формасындагы жана жалпак жээктүү коло күзгү бар, бул эрте сармат маданиятынан кабар берет. Мындай күзгүлөр Төмөнкү Волга

боюнун, Түштүк Урал боюнун жана Борбордук Азиянын дөбөлөрүнөн табылган. Бул күзгүлөрдү колдонуу мезгили биздин заманга чейинки V-III кылымдарга таандык.

Баткенден 3,5 км алыстыкта жайгашкан Көк-Таш ойдуңунда 300гө жакын дөбө бар. Алар 170 x 300 метр аянтты ээлейт. 1960-жылы чалгындоо экспедициясынын жүрүшүндө көрүстөндүн борбордук бөлүгүнөн эки дөбө казылган. Көмүү каада-салтынын түзүлүшү боюнча Көк-Таш көрүстөнү Тураташтан айырмаланбайт. Бул маалыматтардын негизинде археологдор көрүстөндү биздин замандын I-IV кылымдарына таандык деп аныкташкан (Ю.Д. Баруздин, Г.А. Брыкина, б. 60).

Жогоруда аталган көрүстөндөр тобуна Карабулак көрүстөнүнөн 8 км алыстыкта жайгашкан жана 22 дөбөдөн турган Карабел көрүстөнү кирет. Карабел көрүстөнүнүн өзгөчөлүгү дөбөлөрдүн түндүк-түштүк багытында үч катар болуп жайгашкандыгында. Начар сакталышынан улам үч дөбө гана казылган. Мүмкүн, Карабел көрүстөнү коңшу эстеликтерден кийин пайда болуп, толук изилдене элек болушу мүмкүн.

Тураташ көрүстөнүнүн 19-дөбөсүнөн сөөктүн ордуна Борбордук Азиянын башка көрүстөндөрүндө аналогу жок кичинекей «таштан жасалган айкел» табылган. Бул антропоморфтук статуэтка аймак үчүн уникалдуу болуп саналат. Стилдик өзгөчөлүктөрү боюнча ал Афрасиабдын жана башка райондордун терракоталары менен эч кандай жалпылыгы жок. Алебастрдан жасалган статуэтка жалпы формасы жана баш бөлүгүнүн жогорку жагы боюнча «таштан жасалган айкелди» кайталайт. Бул статуэткалардын сүрөттөлүшү Хорезмдин скульптуралары менен бир аз окшоштуктарга ээ. Статуэтканын хронологиялык чектерин аныктоо үчүн аны биздин замандын II-III кылымдарына таандык сармат көрүстөндөрүнөн табылган терракоталар менен салыштырууга болот.

Тураташ дөбөсүнөн алебастр статуэткасы менен бирге көптөгөн буюмдар табылган. Кээ бир буюмдар Борбордук Азиянын жана Төмөнкү Волга боюнун башка эстеликтеринен табылган буюмдарга окшоштугунун аркасында дөбөнүн так датасын аныктоого мүмкүндүк берет. Мисалы, кызыл ангоб менен боёлгон жана оюуланган орнаменти бар бокал формасындагы керамикалык идиш Чоң Фергана каналынын боюнан табылган биздин заманга чейинки I кылымга – биздин замандын I кылымына таандык керамикалык идиштерге окшош.

Кара-Булак көрүстөнүнөн табылган колодон жасалган фигураларды диний ишенимдердин прототиби катары чечмелесе болот. Фигуралардын бири күн кудайын, экинчиси үй очогунун символу болгон жарым айды сүрөттөйт. Бардык көрүстөндөрдө көмүү каада-салты окшош. Кээ бир сөөктөр камыш төшөктөрдүн үстүндө жатат. Керамикалык идиштер негизинен маркумдардын башына же бутуна жакын жерден табылган. Шурулар эркектердин да, аялдардын да көмүлгөн жерлеринен табылган, бирок эркектердин аларды күнүмдүк жашоодо колдонгону белгисиз. Темир бычактар жана койдун сөөктөрү эркектердин да, аялдардын да көмүлгөн жерлеринен табылган. Бычактар маркумдардын белинде жайгашкан, ал эми аялдардын көмүлгөн жерлеринде бычактардын жанында койдун сөөктөрү жаткан.

Ю.А. Заднепровский биринчи болуп Кыргызстандын түштүк райондорундагы дөбөлөрдү изилдөөнүн негизинде Фергана өрөөнүнүн дөбөлөрүн райондоштурууну сунуш кылган: 1. Кожо-Бакырган дарыясынын өрөөнү, 2. Сох жана Исфара дарыяларынын аралыгы,

3. Түркстан кырка тоосунун түндүк райондору, 4. Кара-Кулжа дарыясынын өрөөнү, 5. Алай өрөөнү (Н.Г. Горбунова, б. 84).

Сох жана Исфара дарыяларынын аралыгындагы дөбөлөрдүн өзгөчөлүгү алардын көп санда болушунда. Бул Элдердин улуу көчүү доорунда бул райондордо көптөгөн көчмөн уруулар жашагандыгын далилдейт. Дөбөлөрдөн табылган буюмдар Улуу Жибек жолу аркылуу өткөн Кытай, Иран, Византия жана Согдиана менен тыгыз маданий байланыштар болгондугун далилдейт.

Корутунду. Сох жана Исфара дарыяларынын аралыгында жайгашкан археологиялык эстеликтер Борбордук Азиядагы Элдердин улуу көчүү доорунун маданий-тарыхый процесстерин реконструкциялоо үчүн уникалдуу булак болуп саналат. Көмүү каада-салттарынын ар түрдүүлүгүн жана материалдык маданиятынын байлыгын көрсөткөн көп сандаган дөбө мүрзөлөрү бул аймакка мүнөздүү болгон татаал этномаданий өз ара аракеттешүүнү далилдейт.

Керамиканы, металл буюмдарды, курал-жарактарды жана жасалгаларды камтыган көмүү инвентарын талдоо жергиликтүү калктын Евразиянын ар кандай аймактары менен болгон маданий байланыштарын аныктоого мүмкүндүк берет, бул Фергана өрөөнүнүн Улуу Жибек жолундагы маанилүү транзиттик түйүн катары ролун тастыктайт. Башка аймактарда түз аналогдору жок табылгалар, мисалы, Тураташ көрүстөнүнүн 19-дөбөсүнөн табылган кичинекей «таштан жасалган айкел» өзгөчө мааниге ээ, бул жергиликтүү маданий каада-салттардын жана диний ишенимдердин болгондугун көрсөтөт.

Сох жана Исфара дарыяларынын аралыгындагы археологиялык эстеликтерди археологиянын, антропологиянын, палеоботаниканын жана генетиканын заманбап ыкмаларын колдонуу менен мындан аркы комплекстүү изилдөөлөр өткөндүн картинасын толугураак реконструкциялоого, Борбордук Азия элдеринин Элдердин улуу көчүү доорундагы маданий байланыштары, миграциялык процесстери жана социалдык-экономикалык өнүгүүсү жөнүндөгү билимибизди тереңдетүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Баруздин Ю.Д. Кара-Булакский могильник: (Раскопки 1954 г.). НИИ АН Кирг. ССР, 1956, Вып 2.
2. Баруздин Ю.Д., Брыкина Г.А. Археологические памятники Баткена и Ляйляка. Фрунзе, 1962.
3. Горбунова Н.Г. Археологический сборник. Под редакцией Б.Б.Пиотровского. Ленинград, 1981.
4. Заднепровский Ю.А. Археологические памятники южных регионов Ошской области. Фрунзе, 1960.
5. Литвинский Б.А. Курганы и курумы западной Ферганы. Москва, 1972.
6. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. Санкт-Петербург, 1875.